

חמצי

ת

המיוחד לכל יום ויום. הספירה היא מצות הימים הללו, והיא הנותנת חשיבות לימים, כדבר יקר ערך הנספר בפרטות אחד לאחד.

מצווה אחת או רצף של מצוות

המנהג הנפוץ והמקובל בעם ישראל על פי פסק השולחן ערוך ("או"ח סי' תפ"ט סעיף ח') הוא, שמי ששכח לספר באחד מימי ספירת העומר "סופר בשאר הימים בלא ברכה". אמנם, "אם הוא מסופק אם דילג יום אחד ולא ספר, יספור בשאר הימים בברכה" (שם). הוא הדין גם במי ששכח לספור בלילה אחד מימי הספירה, אך נזכר ביום למחרת וספר בלא ברכה, סופר מכאן ואילך בשאר הלילות עם ברכה (עיי' ש"ס ז').

על פי דברי מרן רבי יוסף קארו ב'בית יוסף', פסק זה מבוסס על שו"ת 'תרומת הדשן' (סי' ל"ז), שכתב שכאשר אדם שכח יום אחד לגמרי (לילה ויום) מלספור, שוב אינו סופר בשאר הלילות בברכה, משום שנוהגים (יש לשים לב: 'נוהגים' אך לא 'פוסקים' כבה"ג) לחשוש לדעת 'בעל הלכות גדולות', שלשיטתו השוכח יום אחד מימי הספירה, שוב אינו סופר בברכה, ולכן יספור בשאר הימים בלא ברכה. החשש לדעת הבה"ג הוא, למרות דעת התוס' במנחות (סו.) והרא"ש בשם ר"י הזקן, שחולקים על הבה"ג וסוברים, שהשוכח יום אחד לגמרי, יכול לברך בשאר ימים, משום שלדעתם כל יום מימי הספירה הוא מצווה בפני עצמה. מוסיף על כך ה'תרומת הדשן', שכל זה כששכח יום אחד לגמרי באופן דאי, אך אם מסופק בדבר האם שכח, או ששכח בלילה מלספור, ונזכר וספר ביום למחרת, "הואיל ולא דילג יום אחד גמרי", סופר בשאר הימים עם ברכה, משום שזה כעין 'ספק ספיקא', ובכך

פירת העומר מצווה מיוחדת היא. ספירות שונות ומגוונות ישנן בתורה: ספירת ימי השבוע, ימי החודש, ימי השנה, אך כל אלו אינן אלא מבנה מסוים של 'יחידת זמן' שיש לקובען בלוח השנה, ואין מצווה לספורן על ידי אמירה מסוימת. שונות מהן ספירת הזב – "וספר לו" (ויקרא ט"ו, יג) והזבה – "וספרה לה" (שם, כ"ח), שאכן הינן ספירות שנעשות על ידי אמירה בפה, אך אלו מוטלות רק באופן פרטי. כך גם מצוות ספירת היוכל – "וספרת לך" (שם כ"ה, ח'), שאמנם היא מצווה של ספירה בפה, ואף נאמרת בברכה לדעות מסוימות, אך מצווה זו מוטלת על בית דין בלבד. מצוות הספירה היחידה המוטלת על כל אחד ואחד מיהודים היא 'ספירת העומר': "וספרתם לכם" (ויקרא כ"ג, ט"ו) – "לכל אחד ואחד" (מנחות טד.).

מדוע שונה ספירה זו משאר ספירות, ומהו ענינה? ימי ספירת העומר מהווים כעין ימי 'חול המועד' ארוך. שבעת ימי הפסח נכפלים שבע פעמים, כשבסופם מגיעים אל התכלית, חג השבועות – חג מתן תורה (עי' רמב"ם ויקרא כ"ג, ל"ז). עם ישראל שהיה שקוע במצרים במ"ט שערי טומאה לא היה ראוי לקבלת התורה כבר בשביעי של פסח, ונזקק לתהליך זיכוך והתעלות של שבע כפול שבע, כדי להגיע למתן תורה. ספירת הימים מראה את הצפייה הגדולה לקראת היום הנספך – יום מתן תורה (עי' רמב"ם מו"ח ח"ג, מ"ג ועוד רבים).

אך לא רק זו, עיקרם של ימים אלו הוא תהליך של בנין והתעלות, כאשר כל יום יש לו ייחודיות משלו, ובגוי כנדבך על גבי היום שקדם לו. עניין זה נרמז בשילוב הספירות

מה מקורה של דעת הבה"ג, שמי שדילג על יום בספירת העומר ממשיך לספור ללא ברכה, דעה שהתוספות כתבו עליה "תימה גדולה ולא יתכן"? במאמר מרתק נחשפים כל הפרטים

הרב אברהם קוסמן
ציילום: גנזך קידוש השם



דבר הכיבה

**הסברה המקובלת
שהובאה להסברת
הבה"ג היא,
ששיטתו שכל
ימי הספירה הם
מצווה אחת,
על פי הפסוק:
"שבע שבתות
תמימות תהיינה"**

הפוסקים והאחרונים, וזכתה לפרשנויות שונות ומגוונות בקרב מחברים שונים. אמנם, כשאנו בודקים מקורות קדומים ביותר מתקופת הגאונים וכן ברוב רובם של הראשונים, אינו מוצאים לשיטה זו שום זכר. תמיהה רבתי זו מעלה שאלה גדולה בפנינו, מהיכן הגיעה אם כן שיטה זו בשם הבה"ג? לשם כך עלינו להתחקות אחר מקורותיה הקדומים של שיטה זו בראשונים ובעיקר בכתבי הגאונים, ואולי על ידי כך למצוא פתרון מניח את הדעת לתמיהה הגדולה.

הטור' (ס' תפ"ט) מביא את דברי הבה"ג, שמי שלא ספר כל הלילה, יכול לספור למחרת ביום (עם ברכה כמובן, ע"י הערה 2). אמנם, ר"י הזקן סובר שאינו יכול לספור בברכה ביום, ולכן כתב הרא"ש שישפור ביום בלי ברכה. לאחר מכן מביא הטור שלוש דעות של גאונים, מה דינו של השוכח מלספור באחד מימי ספירת העומר:

א. דעת הבה"ג, ששוב לא יברך בשאר ימים.
ב. דעת הרס"ג, שאמנם אם שכח באחד משאר הימים, יכול לברך בימים שאחריהם עם ברכה. אמנם, אם שכח מלספור ביום הראשון, שוב אינו יכול לברך בשאר הימים.
ג. דעת ר' האי גאון, וכך סובר ר"י הזקן, שאין שום הבדל בין הלילה הראשון לשאר הימים, ואם שכח אחד מהם, יכול לברך בשאר הימים עם ברכה.

שיטת הבה"ג כפי שהובאה ב'טור', מבוססת כפי הנראה על המובא בתוס' במס' מנחות (סו. ד"ה זכר למקדש, וע"י בהערה לגבי תוס' במגילה כ: ד"ה כל הלילה). תוס' שם הביאו את דעת הבה"ג, שמי ששכח לספור בלילה יכול לספור למחרת ביום עם ברכה, ואת דעת ר"ת שחלק על כך.

לאחר מכן כתבו תוס' שם: "עוד פסק ב'הלכות גדולות', שאם הפסיק (החסיר, שכח או טעה) יום אחד ולא ספר,

ניתן לסמוך על החולקים על הבה"ג (ע"י באחרונים וב'משנה ברורה' שם).

לפסק זה החושש לשיטתו של הבה"ג כאשר ודאי לא ספר יום אחד, ישנן נפקא מינות שונות:

א. השוכח עצמו אינו יכול לברך בשאר הימים, אלא יצא בברכה על ידי אדם אחר.
ב. טעה בספירתו באחד מימי הספירה, הרי הוא כמי שחיסר ושכח יום אחד, כנ"ל.

ג. גר שנתגייר או קטן שנעשה בן י"ג בתוך ימי הספירה, גם הם לכאורה אינם יכולים לספור בברכה לשיטת הבה"ג, שהרי חסרים להם מימי הספירה (וע"י באחרונים שדנו באריכות במקרים הללו, ואכזמ"ל).

ד. מי שברור לו שלא יוכל לספור באחד מימי הספירה מחמת הכרח כלשהו (מחלה, ניתוח וכדו'), גם הוא לכאורה אינו רשאי להתחיל לספור (וע"י באחרונים שדנו בעניין).

הסברה המקובלת שהובאה להסברת הבה"ג היא, ששיטתו שכל ימי הספירה הם מצווה אחת, על פי הפסוק: "שבע שבתות תמימות תהיינה", ולכן, כאשר שכח יום אחד לגמרי הפסיד את התמימות, ולכן אינו יכול לחזור ולספור בברכה.

לעומת זאת, החולקים על הבה"ג, שהם כמעט כל הראשונים, סוברים, שכל יום הוא מצווה בפני עצמה, ולכן אפילו אם שכח יום אחד לגמרי, הפסיד רק את מצות הספירה של אותו היום, אך לא את מצות שאר הימים, ולכן ממשיך וסופר לשיטתם בשאר ימים עם ברכה.

"תימה גדולה ולא יתכן"

שיטת הבה"ג שהובאה לעיל התפרסמה מאד מאד בקרב



מכתב אל רבנו אברהם בן הרמב"ם שנמצא בגניזת קהיר

העתיקו מקצת ראשונים, אלא שיטה שונה. 'תמיהה גדולה' זו מעלה בפנינו שאלה גדולה, כיצד קרה שדברי הבה"ג נשתבשו והובאו שלא כדעתו, עד כדי כך שאפי' תוס' עצמם (מנחות שם) סרבו להאמין שיש לייחס דעה זו לבה"ג (עי' לעיל).

להלן שיטת הבה"ג המקורית, כפי שהובאה במקורות הגאונים (יש להדגיש: כולם), וברוב רובם של דברי הראשונים: בבה"ג שנמצא בידינו, כפי שצינו רבים, נכתב במפורש (הל' מנחות סי' ע"א מהדורת הילדסהיימר) בשם רב יהודאי גאון, שפסקי הבה"ג מבוססים עליו (עי' במסגרת 'מיהו בעל הלכות גדולות'), שרק אם לא מנה בלילה הראשון הפסיד את ה'תמימות', ואינו יכול לספור שוב בברכה בשאר הלילות. גם בבה"ג ב'הלכות עצרת' (סי' י"ב) הובא בצורה מקוטעת שרק השוכח לברך בלילה שיברך ביום.

ב'הלכות פסוקות' לרב יהודאי גאון בעצמו, נכתב (סוף הל' פסח): "והיכא דאינשי (שכח) ולא בריך על ספירת העומר – בשאר יומי, מברך".

באופן דומה מובא גם בתשובות הגאונים (גאונים מזרח ומערב) סי' קכ"ה: "והכי אמר רב יהודי גאון, היכא דלא מנה עומר בלילה קמא – לא מצי למימני בשאר לילותא". דהיינו, דווקא המחסיר את הלילה הראשון אינו יכול להמשיך לספור בברכה, אך לא בשאר הימים.

המקור המלא והמפורט ביותר של שיטות הגאונים הגיע לידינו דרך 'הלכות הרי"ף' גיאת'. בדבריו מובא (הל' חדש וספירת העומר עמ' שמ"ב-שד"מ), שרב יהודאי גאון וכן רב סעדיה גאון סוברים, שמי שלא ספר בלילה הראשון, שוב אינו יכול לספור, אפילו למחרת, משום "דבעינן תמימות וליכא". אבל בשאר

שוב אינו סופר, משום דבעיא 'תמימות'. ועל כך הגיבו תוס' שם: "ותימה גדולה הוא, ולא יתכן". לשון ייחודית זו שלא נמצאת בתוס' בכל הש"ס אלא כאן (עי' מסגרת במפורט). מראה שתוס' לא רק חלקו על דעה זו המיוחסת לבה"ג, אלא אף לא האמינו שיתכן שהבה"ג אמר זאת. מדוע נקטו תוס' בלשון כה חריפה, ומדוע לא האמינו שהבה"ג יכול לומר זאת? ההבנה הפשוטה בדברי תוס', שאילו כל ארבעים ותשעה ימי הספירה הם מצווה אחת, אם כן כיצד יתכן שמברכים בכל יום ויום מחדש, הרי אין מברכים על חלקי מצווה על כל אחד בנפרד, אלא על כולם כאחד, כדוגמת ארבע ציציות בטלית, וארבעת המינים ש"מעכבים זה את זה", שאין מברכים על כל מין בנפרד, אלא על כל הארבעה יחדיו (עי' הערה). אם אכן שיטת הבה"ג, שכל מ"ט ימי הספירה הם יחידה אחת של 'תמימות', שאם החסיר מהם יום, אינו יכול להמשיך, אם כן מדוע מברכים בכל יום ויום, היה לנו לברך בתחילת ימי הספירה פעם אחת, או לאחר שמנה את כל הימים יברך בסופם? כך כותב במפורש הרי"ף (ספר המכריע, סי' כ"ט):

"...לתדע, שהרי בכל יום ויום אנו מברכים על 'ספירת העומר', ואם איתא שאינו אלא מצוה אחת ומעכבין זה את זה, כיון שיברך בלילה הראשון [שוב] לא היה צריך לברך, אלא היה מונה בלא ברכה. ומה שאנו מברכין בכל לילה ולילה, שמע מינה שכל יום ויום מצווה בפני עצמו הוא, ואין מעכבין זה את זה".

בנוסף לכך, כפי הנראה תוס' ראו בשיטה המיוחסת לבה"ג 'תמיהה גדולה', שהרי אילו כל המ"ט ימים הם מצווה אחת ושכח יום אחד, נמצא שכל ברכותיו למפרע היו לבטלה, ואם כך לא היו מתקנים ברכה כלל על כך. שהרי לשיטת תוס' (מנחות שם; סה"כ; כתובות עב) זבה אינה מברכת על ספירתה, שמא תסתור ספירתה, ונמצא שברכה לבטלה, ואם כך גם כאן אין לברך בכל יום ויום, שמא ישכח (לשיטה המיוחסת לבה"ג) ונמצא שברך לבטלה.

שיטת הבה"ג בגאונים ובראשונים

בדיקת מקורות קדומים ביותר מתקופת הגאונים, וכן בדיקה מקיפה ביותר של דברי הראשונים, מעלה בפנינו הפתעה גדולה. בעשרות המקורות הללו אין שום זכר לשיטת הבה"ג כפי שהובאה בתוס' (מגילה שם ומנחות שם) וממנה

מיהו בעל 'הלכות גדולות'?

ספר הפסיקה הנפוץ ביותר מתקופת הגאונים הוא ספר 'הלכות גדולות'. ספר זה הוא השלישי מבין ספרי ההלכה הנפוצים של תקופת הגאונים, קדמו לו ספר 'שאלות' לרב אחא משבחה וספר 'הלכות פסוקות' לרב יהודאי גאון. ספר 'הלכות גדולות' מביא רבים מפסקי רב יהודאי גאון, ומפני כך יש ראשונים שסברו שאף הוא חובר על ידי רב יהודאי גאון בעצמו, שכהן כגאון בשנים ד"א תקי"ז-תקכ"א (המאה ה-8 למנינם). אך ראשונים רבים ומקורות מפורשים מתקופת הגאונים (עי' 'תשובות הגאונים', הרכבי סי' ע"ו) מציינים במפורש, שהספר חובר על ידי רבי שמעון קיירא, שחי כ-100 שנה לאחר רב יהודאי גאון, בעיר בצרה שבסוריה. השם 'קיירא' מצוין כפי הנראה את מקצועו, מוזכר שיעורו.

הספר 'הלכות גדולות' הוא המקיף והגדול ביותר של תקופת הגאונים, וכולל אף הלכות שאינן נוהגות בזמן הזה. מקורותיו העיקריים הם ספרות חז"ל שעד ימיו, לעיתים רחוקות הוא מביא את התלמוד ירושלמי, או את 'ספר המעשים' שנחבר בארץ ישראל אחר חתימת הירושלמי. כמקורות בסיסיים שמשו לו ספר 'שאלות' וספר 'הלכות פסוקות', ושאר תשובות של גאונים בבל.

רב יהודאי גאון היה מחכמי פומבדיתא. על אף זאת, בגלל חכמתו ומידותיו נתבקש על ידי ראש הגולה להתמנות לגאון ביישיבת סורא. הוא נחשב לאחד מגדולי הגאונים, ומעל מאה תשובות נותרו בידינו מידי. בזמנו נוסדה כת הקראים על ידי ענן ותלמידיו. רב יהודאי היה 'סגי נהור' ומפני כך נכתב ספרו על ידי תלמידיו. 'הלכות פסוקות', נחשב הספר הראשון שסודר לפי נושאים ולא לפי סדר מסכתות הש"ס או פרשיות השבוע. בהמשך הזמן יצאו פסקיו בעריכות שונות בשם: הלכות קצובות, קטועות, קטנות, ראו ועוד. ספרו נפוץ

מעלה על דעתו כלל שיש משהו שסובר שאם לא ספר בשאר הימים (חוץ מהלילה הראשון) איבד את התמימות, ומפני כך הוא מקשה על רב יהודאי והרס"ג, מהו ההבדל בין הלילה הראשון לשאר הימים.

ב. אף אם תאמר שמי שלא ספר לילה הראשון הפסיד את 'התמימות', הרי ישנן שתי מצוות שונות, כל אחת בפני עצמה, מצווה למנות ימים, ומצווה למנות שבועות שהרי שני פסוקים שונים הם: "תספרו חמישים יום", וכן "שבעה שבועות תספר לך", ואף אם נאמר שהפסיד מנין הימים, הרי לא הפסיד את מנין השבועות כאשר נשלם כל שבוע. סברה זו כתב ה'בית הלוי' (שו"ת ח"א ל"ט) וקדם לו כאן רב האי גאון. ג. ואם תאמר, שהמניין של כל אחד ואחד (מימי העומר) מעכב את כל המניין, אם כן היה לחדל למנות את זה במשנה במנחות (מנחות פ"ג מ"ז) בדברים שמעכבים זה את זה, כארבעת המינים בלולב, שבע הזאות, ארבע ציציות, וכיוצא בהן.

לכן מסקנת רב האי גאון: אין שום הבדל בין הלילה הראשון לשאר הימים, ואם שכח אחד מהם, סופר בשאר הימים עם ברכה.

בהמשך כתב הרי"ף גיאת את דעתו האישית, לפסוק חלקית כרב יהודאי גאון והרס"ג, שמי ששכח לילה הראשון הפסיד את התמימות, משום שלדעתו כך באור הגמ' (מנחות סו): "...אימתי אתה מונה תמימות, בזמן שאתה מונה מבערב" (עי' הערה). לדעתו זהו טעמם, אמנם הוא מדגיש שאף אם שכח בשאר לילות, "אינו מתעכב, אלא סופר והולך" (עי' הערה).



כתב יד של כתבי הרמב"ם בכתב יהודי-ערבי

לכן מסקנת רב האי גאון: אין שום הבדל בין הלילה הראשון לשאר הימים, ואם שכח אחד מהם, סופר בשאר הימים עם ברכה

הלילות אם לא ספר, יכול להשלים ולברך ביום למחרת. בהמשך דבריו כתב שם, שב'הלכות גדולות' הובא, שאם שכח ולא בירך בערב מברך למחרת, ובמקצת נוסחאות (של 'הלכות גדולות') מובא, שאם לא בירך בערב יכול לברך כל הלילה... ואם לא בירך [בלילה] יכול לברך ביום למחרת. ואם שכח ולא בירך יום אחד (דהיינו גם בלילה וגם ביום) יכול לברך בשאר ימים. דהיינו מדובר על שלושה מקרים:

א. לא בירך בערב - יברך כל הלילה. ב. לא בירך בלילה - יברך ביום למחרת. ג. לא בירך כלל יום אחד - יברך בשאר הימים. הרי"ף גיאת שם מביא, שמר רב כהן צדק (הכוונה לגאון), חלק כמאה שנים אחר רב יהודאי גאון, ולפני רב נטורי ורב עמרם גאון, חלק באופן חריף על שיטת רב יהודאי ורב סעדיה גאון, ולשיטתו אין זה משנה באיזה יום שכח ואפילו שכח בלילה הראשון "מברך והולך בשאר לילות, [וכן] מי שאכל שום וריחו נודף, יחזור ויאכל שום אחר, ויהא ריחו נודף?" דעה זו מובאת בקצרה גם בתשובות הגאונים - 'שערי תשובה' (סי' רמ"ו), 'ש[אף] מי שלא בירך ביום הראשון של ספירת העומר - יחזור ויברך כל הימים, שלא יפסע במצוות במיד'. בהמשך מביא הרי"ף גיאת שאף רב האי גאון סובר כך. בשאלה שנשאל רב האי גאון מהי דעתו על שיטת רב יהודאי גאון והרס"ג (שניהם באותה שיטה בדיק!), השיב רב האי, שדעתם אינה מסתברת בגלל שלוש סיבות:

א. אם לשיטתם מי שהחסיך לילה ראשון, אין לו יותר 'תמימות', אם כך הוא הדין בשאר לילות אם החסיך איבד ה'תמימות', שמכיוון שחיסר מהמניין של הספירה, "מה לי ראשונה, מה לי שנייה ושלישית". דהיינו רב האי גאון אינו

מאד בהעקקות שונות, ופעמים שגאונים מאוחרים חלקו על פסקיו ותלו זאת בהעקקה מוטעית של תלמידיו (עי' 'אור זרוע' ח"ב סי' תל"ב).

מה שארע עם 'הלכות פסוקות', שכל אחד קיצר וערך כפי הנצרך לדעתו, ארע ביתר שאת עם 'הלכות גדולות'. ספר זה הפך לספר יסוד בפסיקה, ונפוצו ממנו העתקות שונות ומשובשות. רבים מחכמי ישראל ציינו שישנן גרסאות שונות קטועות ומהופכות בספר זה (עי' שו"ת ר"ע מפאנו סי' ל"ב ועוד רבים). ספר 'הלכות גדולות' נפוץ כבר בתקופה קדומה בשתי נוסחאות שונות הן בנטח והן במבנה. גרסה אחת היא 'מהדורת בבל', שנחשבת קדומה יותר (ממנה נדפסה מהדורת ונציה ש"ח). גרסה שנייה נקראת 'מהדורת אספמיה', והרבו להשתמש בה חכמי צרפת ואשכנז. מהדורה זו הגיעה לידיהם דרך ספר, ממנה נדפסה מהדורת ר"ע הילדסהיימר (ברלין תרמ"ח). למהדורות הללו היו ערים כבר הראשונים ואף רבנו תם (ספר הישר, חידושים סי' תר"ב) מציין: "וישבו בדקתי ב'הלכות גדולות' שלנו וב'הלכות גדולות' של אספמיה" - כדי להכריע מהי הגרסה הנכונה בתלמוד (עי' תקופת הגאונים וספרותה עמ' קפ"ה לר"ש אסף, ועי' מקדמוניות היהודים עמ' שער"ח).

ספר 'הלכות גדולות' סיכם את פסקי ההלכה שקדמו לו וזכה להיות ספר יסוד בפסיקת ההלכה. וכן כתב עליו בספר חסידים (מהדורת י' ויסטיניצקי, סימן תשמ"ה): "תורת חכם כיון שעוסק בתורה ומחדש בה כאילו היא שלו, וממנו באה ואפילו אינו מחדש בה אלא מסדרה... כיון שראה שהלבבות מתמעטות עשה 'הלכות גדולות' בקוצר, כי אמר, טוב מלא כף נחת ממלא חפנים עמל. זהו תורת חכם, מאחר שהוא מסדרה בקוצר שידע האדם, כי אדם שעוסק בתלמוד ושוכח, טוב שילמוד 'הלכות גדולות' ויחזור שידע המצות".



כתב יד של המורה נבוכים להרמב"ם מהמאה ה-14

קשיא כאן בימות ודמיה כאן בימות הגשמים וערשיו מעקה לג
 ולמפסות מעשה הדיוט אבל לא מעשה אומן ושפץ את הסדקין
 ומעגלין אותן במעגלה ביד וברגל אבל לא במחעלות השנה במעגלה
 אמרת שדי ביד וברגל מיבעיא הכי קא אמר שפץ את הסדקין ומעגלין
 אותן בעין המעגלה ביד וברגל אבל לא במחעלות העיני והעני

כרב האי גאון. כעין זה מובא גם בספר 'המכריע' לר' ישעיה דטראני (רי"ד, סימן כ"ט), 'שבלי הלקט' (פסח, סי' רל"ד) ספר 'יראים' (סי' רס"א), 'כלבו' (פסח סי' ב"ה), 'אורחות חיים' (הל' פסח), ספר האשכול (פסח דף קנ"ט, ב'), אבודרהם (הל' פסח), 'תניא רבתי' (הל' ספירת העומר), מאירי (פסחים קכא: ומגילה כ:), הריטב"א (מגילה כא, ועי' בהערה) ורבותיו (הרא"ה והרשב"א, ע"ש), ספר 'המחכים' (הל' פסח), ספר 'המאורות' (פסחים קכ), וספר האגור (ספירת העומר סי' תתכ"ז).

ספרים נוספים הביאו את דברי הבה"ג באופן הנ"ל, אך מבלי לציין את שמו: ספר 'האורה' (ח"א צ"א, הל' העומר), ספר 'הפרדס' (מ"ו) וכן ספרים נוספים מבית מדרשו של רש"י.

כאמור לעיל, בכל מקורות הגאונים, ובכל הראשונים הרבים הללו אין זכר לשיטה המיוחסת לבה"ג, שאם החסיר יום אחד שוב אינו יכול לספור בברכה, אלא ששיטתו היא, שרק אם החסיר את הלילה הראשון, שוב אינו סופר בברכה.

מקצת הראשונים שהזכירו את השיטה שאם חסיר אחד מהימים שוב לא יברך ויחסוה לבה"ג הם מועטים, וכפי הנראה העתיקוה מתוס'. ואלו הם: תוס' (מגילה כ ומנחות סו), רא"ש (פסחים פ"י סי' מ"א, ועי' באבודרהם תפילות פסח שציטטו בלשון אחרת, וצ"ע), 'טור' (סי' תפ"ט), ר"ן (פסחים כת על הרי"ף), רבנו ירוחם (נתיב ה', חלק ד'), ריבב"ן (פסחים עמר ס"ח), ספר החינוך (מצוה ש"ו), 'תורמת הדשן' (סי' ל"ז), והמעתיקים מהם. משמעות דבריהם, שלא היו בידם כל תשובות הגאונים, שהרי לא הביאו כלל את דעת הרס"ג וכן את דעת רב כהן צדק (ורב האי גאון) שחלקו באופן חריף על הבה"ג והרס"ג.

בנוסף לכך יש לציין, שגם הראשונים שהביאו את הדעה המיוחסת לבה"ג שהובאה בתוס', רוב רובם חלקו עליה להלכה.

האור זרוע וצאצאיו

כמובא לעיל, השיטה המיוחסת לבה"ג במקצת ראשונים, אכן אינה נמצאת במקורות הגאונים וברוב הראשונים. אמנם, אחד מהראשונים סובר כך במפורש, הלא הוא ה'אור זרוע' (ח"א סי' שכ"ט), אך הוא אומר זאת מדעת עצמו, ואינו מזכיר כלל שזו שיטת הבה"ג, ואלו דבריו:

"וצריך להזהר שלא ידלג אפילו יום אחד מלספור כדי שתהינה 'תמימות' ואם 'תמימות' לעיכובא ולא למצוה, היכא שחסיר יום אחד ולא מנה שוב, אינו מברך וסופר, דה"ל ברכה לבטלה. אבל אם 'תמימות' למצוה ולא לעיכובא, נראה שמברך וסופר. מיהו בין כך ובין כך, אם יצוה, סופר בלא ברכה. והדעת מכרעת, דהיכא שחסיר יום אחד דאינו מברך אחר כך, דהא אין כאן חמשים יום ואין כאן 'תמימות', אבל ספירה בלא ברכה סופר ולית לן בה".

כמאה חמישים שנה לאחר פטירת ה'אור זרוע' נשאל המהר"ל (מנהגים, הל' ספירת העומר) מהו דינו של מי ששכח

תשובת רב האי גאון מובאת בנפרד גם ב'תשובות הגאונים מתוך הגניזה' (מהדורת אסף, עמ' 212) וגם שם מובאים עיקרי הדברים כנ"ל, שרב יהודאי גאון והרס"ג הולכים באותה שיטה. שיטת הרס"ג מובאת אף ב'סידור הרס"ג' (עמ' קנ"ה), שם הוא מסביר, שמי שחיסר את הלילה הראשון, שוב אינו יכול לברך משום שחסרה לו ההתחלה של ממחרת השבת. אמנם הוא מדגיש, שאם שכח בשאר הלילות מברך בלילות הבאים. דעת הרס"ג מובאת אף ב'סידור ר' שלמה ברבי נתן' (עמוד צ"ב), ואף הוא אינו מקבל דעה זו, וסובר שאין הבדל בין הלילה הראשון לשאר הלילות. בתחילת דבריו הוא מציין:

"...ואם שכח למנות בלילה וביום - יברך על הלילות הבאים אחריו. ואף על פי שלא הגיע לשלמות המצווה הזאת, כיון שהחסיר מן המניין הנזכר, היינו שבע שבתות תמימות תהינה ואלו לא תמימות, כיון שהחסיר מהן קצת... אבל לא יחא מנוע מלברך על שאר הימים הבאים אחריהם".

גם בדבריו אין אזכור לאיזושהי דעה הסוברת שאם חסיר יום אחד (רגיל) - שוב אינו יכול לספור.

בתשובה נוספת לגאון אנונימי נאמר (נאוניקה, גינצבורג עמ' 85), שהשוכח למנות ביום הראשון שוב לא יספור (כדעת רב יהודאי והרס"ג), אך אם שכח בשאר לילות יכול למנות, אך דווקא השוכח, "ואם משום מזיד, אינו מועיל במנין".

כעין הדברים שהובאו לעיל בשם הבה"ג, מובא גם בראשונים רבים בשמו (בשינויים קטנים). בעל 'העיטור' (מצה ומזוז קל"ז, א') מזכיר את דעת רב יהודאי ורב עמרם גאון (במקום רס"ג), לגבי המחסיר את הלילה הראשון. וכן את שיטתו המיוחדת של הרי"ף גיאת, שאמנם הפסיד 'תמימות', אך ממשיך לספור גם בשאר לילות. בעל 'העיטור' עצמו פוסק



דגם הגניזה הקהירית בבית התפוצות.

ספירה קדימה או ספירה לאחור?

מטרת יציאת מצרים הייתה שעם ישראל יקבל את התורה והמצוות בהר סיני ואחר כך יכנס לארץ ישראל (עי' שמות ג', י"ב). מפני כך נצטוו ישראל לספור ממחרת הפסח ועד העצרת – יום מתן תורה, כדי להראות את תשוקתם ליום הנכבד והנכסף – יום קבלת התורה (כך פי רוב המפרשים).

נשאלת השאלה, אם כן מדוע אין אנו מונים את ימי העומר בספירה לאחור (עי' 47.48 וכו'), כדוגמת העבד הכלוא בבית האסורים (עי' אבודתם בשם מדרש) המונה את הימים הנותרים עד ליום שחרורו המיוחל?

על שאלה זו עונה 'ספר החינוך' (מצוה ש"ז, ועי' בשבלי הלקט סי' רל"ז בשם מדרש) שספירה מתקדמת (2.1.3 וכו') מראה על רצון חזק להגיע אל המועד המיוחל, ומפני כך אין אנו רוצים להזכיר בתחילת הספירה, את מספרם הרב של הימים שעוד נותרו (עי' הערה 1).

על פי ספרי המוחשבה ניתן להסביר, שספירה לאחור מבטאת אמנם את הצפייה החזקה לקראת המטרה – יום מתן תורה, אך ספירה בצורה זו מבטאת גם 'חוסר אכפתיות' מסוימת מהימים שעברו, ואדבא, ככל שיעברו מהר יותר כך ייטב, שהרי המטרה עיקר והדרך להגיע אליה טפלה. אך ימי 'ספירת העומר' אינם כך, אלא הם תהליך של בניין והתעלות יום אחר יום עד ליום הנכסף. ספירה מתקדמת מראה שלא רק המטרה חשובה, אלא חשובה גם הדרך להגיע אליה. הדרך היא כמוהו עבודת האדם בעמל וזיוון להיות מוכן וראוי לקבלת התורה. התכלית – קבלת התורה אינה רק יום מתן תורה בלבד, עמל האדם להגיע ולהיות ראוי ליום זה הוא החלק העיקרי בקבלת התורה עצמה, 'לפוס צערא אנרא' (אנח פ"ה, מכ"ג), 'זהכל לפי רב המעשה' (שם פ"ג, מט"ו).

1. דברי איום בחורים, שהרי זה לכאורה הפוך, ספירה לאחור מראה יותר על הצפייה לקראת המטרה, ואכס"ל.



לברך בלילה, ואף ביום שלאחריו לא ספר, ובירך". על כך השיב המהר"ל שנחלקו בכך רבותינו, ה'אור זרוע' סובר שאין לו לברך יותר בשאר הלילות, ואילו שאר רבותינו כתבו שלא הפסיד כלום, אלא ימשיך ויברך בכל פעם שזוכר, ויש לפסוק כמוהו כדעת הרוב". אמנם לשואל באותה שעה השיב המהר"ל באופן חריג, שאין לו להמשיך ולברך אלא לנהוג כ'אור זרוע', משום שהיה צאצא של ה'אור זרוע', 'וזהו' (השואל) בחור נחמד, נושא חן בעיני מהר"י סג"ל, מתוך חריפותו, והיה שמו (של השואל) יצחק אור זרוע" (שם). לתמיהתנו, גם המהר"ל אינו מזכיר כלל ששיטת הבה"ג דומה ל'אור זרוע'. העולה מכך באופן ברור, שגם בנוסח הבה"ג שלפניהם, לא הובאה הדעה שאם חיסר יום אחד שוב לא יברך.

תשובה חדשה מהרמב"ם

בעת האחרונה נתגלתה תשובה חדשה מהרמב"ם בערבית-יהודית בתוך כתב יד תימני (עי' הערה 1), בדינו של השוכח מלספור בימי ספירת העומר, וזו לשונה (תרגום מערבי):

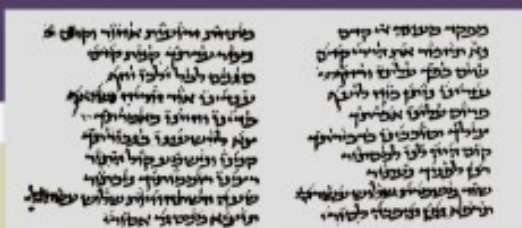
"ונשאל רבנו: מי ששכח לילה או שתי לילות יברך בזולתן מן הימים או לא?"

והשיב: מה שעבר אי אפשר להחזירו, אבל מן הלילה שנזכר עד סוף השבעה שבועות יברך. ושמייט בלילה האחרון 'אמירת תמימות', לפי שאינן תמימות, ויאמר: 'היום ארבעים ותשעה יום שהם שבעה שבועות בעומר'. ומי ששכח ולא ברך על העומר בתחילת הלילה, יכול להשלים הברכה כל הלילה ואין לו להשלימה ביום".

כדרכו בתשובותיו השיב הרמב"ם בקצרה ובתמציתיות לשואלו, אמנם ברור מדבריו שאין חילוק אם שכח ביום הראשון או בשאר הימים, יכול להמשיך ולברך. כדעת רב האי גאון ושלא כדעת רב יהודה גאון והרס"ג.

אין בדינו כלים ודאיים לבחון מה היה פוסק מרן רבי יוסף קארו בשו"ע, אילו עמדה לפניו תשובה זו, שהרי לפי הכלל הגדול שקבע (עי' הקדמתו לבית יוסף) יש ללכת אחר הרוב מבין שלושת עמודי ההוראה, הר"ף, הרמב"ם והרא"ש. בנושא שלנו ברור שדעת הרא"ש והרמב"ם שכל יום הוא מצווה בפני עצמה, וגם אם שכח יכול להמשיך ולספור בברכה. מאידך, מכיוון שפסק השו"ע נקבע על פי מה שהיה נהוג (עי' 'תרומת הדשן' לעיל) יתכן שהפסק היה נשאר על כנו.

יש להעיר, שיש פוסקים שלא נהגו כפסק השו"ע מבלי קשר לבידור דעת הבה"ג. כך כתב ה'אוצר חיים' – קומארנא (פ' אמור מצוה ש"ז), שמכיון שרוב הראשונים סבירא להו דכל לילה מצווה בפני עצמה. ועי' 'שערים המצויינים בהלכה' (הע' ד' סי' ק"כ) שכתב, שבימינו אדם שיוורוהו לספור ללא ברכה, יזלזל ולא יספור כלל. כמו כן ידוע חידושו של ה'בית



הלכות פסוקות עם ניקוד בבלי

"תימה גדולה ולא יתכן"

כידוע, התוספות שנדפסו על מסכתות הש"ס (מדפוס ונציה רפ"ב ואילך), אינם ממקור אחד. ישנם תוספות שהגיעו מעריכת הר"ש משאנץ, ישנם מר' יהודה משיירלאן, ישנם מר' אליעזר מטוך, ישנם מרבנו פרץ ועוד ועוד.

עם כל זאת, ישנן לשונות משותפים ודומים בכולם, כשתוס' מקשים דבר מה בגמ' או על רש"י הם יכתבו 'וקשה' או 'הקשה' וכדו' (על פי בדיקה ממוחשבת למעלה מ-5,000 פעם), כשהקושייה היא חזקה ביותר נוהגים תוספות בדרך כלל לכתוב 'תימה' (למעלה מ-3,500 פעם). פעמים חריגות ביותר כשהקושייה מעוררת פליאה רבה הם נוקטים בלשון 'תימה גדולה'. בדיקה ממוחשבת מעלה, שלשון זו נמצאת בתוס' על הש"ס 12 פעמים בלבד, עשר מתוכן קושיות על רש"י.

אך הביטוי הייחודי החריף ביותר הנמצא אצלו בעניין ספירת העומר כנגד המיוחס לבה"ג: "ותימה גדולה הוא ולא יתכן" נמצא פעם אחת בכל הש"ס כולו. ביטוי יחידאי זה מראה, שלא רק שתוס' (בשם ר"י הזקן) חלקו באופן חריף ביותר על שיטה זו, אלא שגם לא האמינו שניתן לייחס שיטה כזו לבעל 'הלכות גדולות'. כפי הנראה, כבר בימיהם היו נוסחאות שונות בבה"ג, ומשום כך התבטאו תוס' בלשון מיוחדת זו.

1. ר"ה ב' ד"ה לשתירות סוגה כא, ר"ה ירצה; שם לא ד"ה ור"י; שם מ"ה ד"ה מ"ה; יבמות מא ד"ה ה'; שם מא ד"ה ביאה; כתובות מד. ד"ה איכא; ב"ק פ"ב ד"ה ועל סנהדרין ס"ט; ד"ה דל; שם פ"ט. ד"ה ולא; ע"ז סא. ד"ה המטרה; מנחות לז. ד"ה כמה.

(חוץ מהיום הראשון): א. שיספור למחרת ביום. ב. ואם שכח אף ביום למחרת, מברך בשאר הימים.
 כך גם מפורש בשם גאון אנונימי שהולך בשיטת הבה"ג והרס"ג (גאניקה עמ' 185) שאם שכח ולא מנה אפילו ביום למחרת יכול למנות בשאר ימים, אם לא עשה כך במזיד. כמו כן מתשובות הגאונים מוכח, שאין שום אזכור לדעה כזו, שהרי אף אחד מהגאונים שהתנגדו לרס"ג והבה"ג לא הזכירו זאת.

סיכום

א. בכל מקורות הגאונים שבידינו וברוב מובאות הראשונים דעת הבה"ג היא רק לגבי הלילה הראשון, שאם לא ספר שוב לא יספור, שמכיוון שאין לו התחלה של "ממחרת שבת" – שוב אינו סופר, אך השוכח בשאר הימים ממשיך וסופר.
 ב. במקצת ראשונים הובאה דעה המיוחסת לבה"ג, שאם חיסר יום אחד מימי הספירה – שוב אינו סופר בברכה. תוס' במנחות (טו.) בשם ר"י חלקו על כך באופן חריף, ואף סרבו להאמין שדברים אלו נאמרו על ידי הבה"ג. רוב רובם של מקצת הראשונים שייחסו דעה זו לבה"ג, חלקו עליה.
 ג. לאור המקורות הרבים בשיטת הבה"ג, מסתבר שהדעה שיוחסה לו שאם החסיר יום אחד שוב לא יברך, מקורה מדיוק בדבריו שהובאו בצורה קטועה ומשובשת.
 ד. מתשובה חדשה שהובאה מהרמב"ם עולה באופן ברור, שהשוכח יום כלשהו, יכול להמשיך ולברך. למרות זאת אין בידינו כלים ודאיים להכריע מה היה אילו תשובה זו הייתה עומדת למול עיניו של מרן ר"ק קארו.

•

"...ו'שבועות' הוא יום 'מתן תורה'. ולהגדיל היום ההוא ימנו הימים מן המועד הראשון אליו – כמי שממתין בוא הנאמן שבאוהביו, שהוא מונה היום וגם השעות. וזאת היא סיבת 'ספירת העומר' מיום צאתם ממצרים עד יום 'מתן תורה', שהוא היה הכוונה והתכלית ביציאתם – כאמור: 'ואביא אתכם אלי'. ולא היה המראה הגדול ההוא (מעמד הר סיני) אלא יום אחד – כן זכרנו בכל שנה, יום אחד" (רמב"ם מו"נ ח"ג פרק מג).

הלוי' (שו"ת ח"א סי' ל"ט), שהשוכח יום שלא בתשלום שבוע, לא הפסיד את ספירת השבועות שהיא מצווה נפרדת מספירת הימים.

האם הכל בגלל א' זעירה?

המסקנה העולה מהמקורות הרבים מאד שהובאו לעיל, שקרוב לודאי ששיטת הבה"ג על פי רב יהודאי גאון היא כשיטת הרס"ג, ומכאן עולה תמיהה כיצד ייחסו לבה"ג שיטה שונה לגמרי, שכבר תוס' עצמם תמחו מאד עליה, וכתבו שלא יתכן שהבה"ג אמרה.

הצעה מעניינת הועלתה¹ שיתכן שהדבר נגרם כתוצאה מטעות סופר. בדברי הבה"ג היה כתוב אם "לא מנא עומר לילה קמא – לא ימנה בשאר לילותא", ובהעתקה מאוחרת נכתב: "לא מנא עומר ליל א'", כשהכוונה ללילה הראשון. אמנם בהעתקה מאוחרת יותר פוענחה האות א': "לא מנא עומר לילה אחד וכו'", וכידוע העתקות הבה"ג נפוצו מאד בנוסחאות שונות ומקוטעות, עד שפעמים קשה להכריע מהי הנוסחה המקורית. בדיקה חוזרת של המקורות מביאה למסקנה, שהצעה זו כפי הנראה יש לדחותה. אילו הופיע נוסח זה במדויק בראשונים שהביאו את הדעה המיוחסת לבה"ג, ובמקום לילה קמא היו כותבים לילה אחד, הצעה זו הייתה אפשרית, אך הדבר אינו כך. מבדיקה מדוקדקת עולה, שהראשונים שציטטו את הבה"ג בצורה מוטעית, היה לפנייהם נוסח מקוטע של דברי הבה"ג, שבו נכתב שכאשר שכח לספור כלילה – ימנה למחר, ומכאן לכאורה דייקו, שדווקא אם השלים וספר ביום, אך אם שכח לילה ויום – לא ימנה עוד בברכה² (עי' תוס' מגילה כ: רא"ש פסחים שם; ובנו ירוחם שם). לא רק זה, אלא יש ראשונים שכן צטטו את הבה"ג שהלילה הראשון שונה משאר לילות, ומכל מקום הוסיפו, שאם שכח יום אחד לגמרי שוב לא יברך (עי' ר"ן פסחים כח: ועי' תוס' רא"ש מגילה כ: ועי' נוסח ספר 'האגדה' מגילה שם).

נשאלת השאלה, אם כן אולי זו באמת דעת הבה"ג? מבדיקת מקורות הגאונים עולה שדבר זה בלתי אפשרי כלל. בנוסח המובא בר"ץ גיאת מובאים שתי אפשרויות לשוכח בשאר ימים



הלכות גדולות לרב יהודאי גאון

מקורות

ג. דברי תרומת הדשן (שם) קצת שונים ומ"מ הכל הולך למקום אחד, וכ"כ שם: "...ואע"ג בדודאי שכח יום אחד כו', נהנינן כבה"ג, דכתב שכח יום אחד שוב אינו סופר, פי' בברכה, דכלא ברכה מאי נפקא מינה, ודלא בתוס' במנחות... ודלא כאשירי נמי... מ"מ אע"ג דלא נהנינן כוונתיהו, בדאי לא ספר [אלא] כבה"ג, [מ"מ] בספק מצינו למייסמן עלייהו. דמצאתי בספר א"ז הגדול דראב"ה סבר, דספירה בזמן הזה דאורייתא, ופסק מתוך כך, דהבעיות דלא איפשיטא בתלמודא אזלינן בה לחומרא לגבי ספירה, וצריך לחזור ולספור כמו גבי ספק אמר 'אמת ויציב', ספק לא אמר, חזר משום דאורייתא היא כל זה כתב ראב"ה. וא"כ בר"ד נמי, מצוה הוא לספור מתוך הספק, ש[מא] לא סיפר הלילה שעבר, ואע"ג דהתוס' במנחות, ואשירי בשם ר"י דלעיל, פליגי בהדיא בהא, וסבירא להו דספירה בזמן הזה, אינו אלא מדרבנן, זכר למקדש, הא אינהו נמי סבירא, דכל לילה מצוה בפני עצמה, וא"כ שפיר סופר בברכה, ומי מוקינן דבהא ניחול בתרייהו ולא בהא, ולדקדק כולי האי, מאחר דכתבו הגאונים דהזכרת השם בברכה לבטלה, אינו אלא מדרבנן". 2. מכל מקורות הגאונים ורוב מוחלט של הראשונים עולה, שלדעת הבה"ג יכול להשלים הספירה ביום עם ברכה חוץ מהלילה הראשון, עי' תוס' (מנחות שם). אמנם, גירסת הראב"ה (פסחים תקכ"ז) והמרדכי (מגילה תת"ג) הפוכה מכל הראשונים, ותמוהה מאוד וכבר העירו ע"כ. 3. כבר העירו רבים שגירסת התוס' במגילה בדברי הבה"ג תמוהה מאד, שהרי דעת הבה"ג שניתן לברך ביום. כמו כן חסר מהתוס' במגילה שר"י הזקן חלק בחריפות על דעת הבה"ג לגבי מי ששכח יום אחד. ואכן בתוס' רא"ש, וב'אגדה' (מגילה שם) הגרסה שונה לגמרי בתוס'. כידוע תוס' במנחות נערך על ידי תוס' שאנץ, ואילו תוס' במגילה נערך על ידי מס' מקורות שהגיעו לידי ר"י משרלאן, ועי' 'זרע יצחק' שהגיה את לשון תוס', ואכהמ"ל. 4. אין ספק ששיטת תוס' שהנטל ארבעה מינים כל מין לחוד, אינו מברך אלא על הלולב, כשיטת הרא"ש ורוב הראשונים (עי' סוכה לד:). ועי' מג"א סי' תרנ"א ס"ק ה'. 5. עי' גם בחיד"א 'מורה באצבע' ד, רי"ז. 6. רוב ראשונים מסבירים שכונת הברייתא לציון את 'קודת ההתחלה' של הספירה 'למחרת השבת', שאינה מהיום אלא מהלילה שקודם ליום, כבכל התורה שהיום קודם ללילה, ובכך יש תמימות. 7. 'האורחות חיים' (הל' פסח) כתב, שהר"ץ גיאת סובר ממש כשיטת ר' יהודאי. אמנם פשוטו לשנוי שסובר כמותם רק בעיקרון שהפסיד 'התמימות', אך מכל מקום יכול להמשיך ולספור עם ברכה. כ"כ בעל 'העיסור', ועי' 'זרע יצחק' יונק, ואכהמ"ל. 8. מה שכתב שם: 'ודכרע' (וידכרע) (עלמא) אם החסיר קצת לילות ואפילו לילה ראשון – חייב לספור את השאר – הוא תמוה, ואולי יש להגיה ודע במקום וידכרע. 9. למעט הסור שהביא חלקם, והר"ן שהביא רק את דעת רב האי. 10. חריג בעניין זה הוא הריב"ן, וכן האור"ז שסובר כך, אך מטעם עצמו. לעומת זה, תרודה"ל לא פסק כך, אלא כתב שנהניגם לחשוש. 11. לשיטת המהר"ל (שם) יש לפסוק, שאם נזכר ביום יספור בברכה, שלא כמובא בתוס' בשם ר"ת. 12. כך משמעות דבריו שם. ומש"כ בשר"ת מהר"ל (סי' כח), שני תוס' אינו דומה לספירת העומר שגא' בה 'תמימות', אין כוונה לפסוק כך, אלא אפילו לדעת הסוברים כך, מ"מ מ' תוס' שונה. 13. תשובת הרמב"ם פורסמה לראשונה ברמב"ם מהדורת הרב קאפח (הל' תמידין פ"ו הי"ט, הערה כ"ט). כת"ה נמצא ע"י פרופסור צ. לנרנץ מהמכון לחצולמי כת"י. על פי דברי הנ"ל מדובר על כת"י תימני העוסק בפי' משנה תורה. תודתי לה"ה ר"י. שילת על חוות דעתו ותיוקן תרגום כת"י. 14. מנהג הרמב"ם והשואל היה כפי שנהוג עד היום בקהילות מסוימות, לומר בלילה האחרון: 'היום תשעה וארבעים יום שהם שבעה שבועות תמימות לעומר'. 15. הצעה זו הועלתה ע"י ידידי הרב ארי כהן. 16. אחרי עומדתו על זאת, הובא לידיעתנו שכבר עמדו על כך: מהדיר 'הלכות פסוקות' (ר"ס ששון) בתמציתיות רבה (סוף הל' פסח ע"י י') וכן האריך בכך בשו"ת 'יצחק יונק' (ח"ה סימן ב').